

Transgresivnost v znanosti, literaturi in humanistiki

Dejan Kos

Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko, Maribor, Slovenija
dejan.kos@um.si

Pojem transgresivnosti se prvič pojavi v zgodnjem novem veku in odtlej ga najdemo v pravnih, teoloških, filozofskih in (literarno)znanstvenih diskurzih. Večinoma se nanaša na pojave, ki prestopajo meje običajnega, se odmikajo od pričakovanih praks oziroma so v nasprotju s temeljnimi komunikacijskimi, družbenimi ali moralnimi konvencijami. Njegov pomen še ni izostren, vendar ni dvoma, da je transgresivnost povezana s funkcijskimi razsežnostmi kognitivnih in družbenih sistemov. Vzpostavljanje, obvladovanje in odpravljanje nekonvencionalnih stanj sodi namreč med temeljne mehanizme, ki zagotavljajo prilagodljivost v kompleksnih okoljih. Ti se v različnih družbenih sistemih, kakršni so znanost, humanistika in literatura, kažejo na različne načine.

Ključne besede: transgresivnost / literarni sistem / humanistika / epistemologija / kontingenca

UDK 165:001.3

Uvod

Dostopni svetovi so bolj ali manj predvidljivi. Stabilna stanja in ponavljajoče se procese, ki to predvidljivost zagotavljajo, najdemo povsod: v nas, ki okolje opazujemo, in v okolju samem. Stabilnost določa meje pričakovanega, omogoča orientacijo in zagotavlja preživetje. V naravoslovnih, kognitivnih in družboslovnih znanostih so mehanizmi vzpostavljanja tovrstnih stanj opisani s pojmi habitualizacije, asimilacije, akomodacije, konvencionalizacije, shematizacije, kanonizacije ipd.

V kolikšni meri strukture dostopnih svetov izhajajo iz spoznavnih sistemov samih in v kolikšni meri so, nasprotno, določene z okoljem, je vprašanje, ki bi zahtevalo posebno obravnavo. Bolj nas bo zanimala zmožnost sistemov za premišljanje in preseganje norm, načel in mehanizmov lastnega delovanja. Pojem transgresije se bo torej nanašal na sistemsko samorefleksijo o kriterijih identitete, pozornost pa bo posvečena naslovnim področjem: znanosti, literaturi in humanistiki. Poskušali bomo odgovoriti na vprašanje o funkcijah transgresij.

Znanost

Področje znanosti se je v večtisočletnem razvoju spreminjalo, vendar je vseskoz ostajalo v znamenju elaborirane racionalnosti (prim. Ede in Cormack 199). V zgodnejših obdobjih so se v različnih konstelacijah prepletali matematični, metafizični, hermenevtični in empirični diskurzi, v zadnjih dvesto letih pa se je univerzalnost razkrojila, kriteriji znanstvenosti pa zaostri. Ključna je postala povezanost treh kriterijev: teoretičnosti, empiričnosti in uporabnosti. Odtlej se kot znanstvena dejavnost oziroma disciplina uveljavi tista, ki (a) temelji na abstraktnih, logično zgrajenih pojmovnih sistemih, (b) s pomočjo teh sistemov organizira metodično pridobljene empirične podatke in (c) na podlagi tako pridobljenih teoretično-empiričnih modelov ponuja preverljive in ponovljive rešitve družbeno relevantnih problemov. Za uveljavljanje teh kriterijev poskrbi ustrezna institucionalna infrastruktura. Po tej poti se znanost sčasoma vzpostavi kot sorazmerno avtonomen družbeni sistem s specifičnimi pravili in družbenimi funkcijami.

Z osamosvajanjem znanstvenega sistema se spreminja tudi literarna veda. Težnje po zaostrovanju znanstvenih kriterijev so opazne vsaj od pozitivizma 19. stoletja naprej in se okrepijo s t. i. kulturnim obratom v drugi polovici 20. stoletja. Najizrazitejše so v študijah, ki se preusmerjajo od samih literarnih tekstov h kontekstom literarne komunikacije, pri tem pa v imenu preverljivosti ugotovitev uporabljajo metode naravoslovnih in družboslovnih disciplin (prim. Dović 11–20). Na tem polu literarne vede smo danes priča širokemu naboru interdisciplinarnih povezav.

Zaradi svoje pragmatičnosti empirične znanosti niso naklonjene transgresivnemu mišljenju. V težnji po čim večji uporabnosti rezultatov vso pozornost usmerjajo k reševanju problemov v opazovalčevem okolju, premisleki o izhodiščih in omejitvah lastne dejavnosti pa se z njihovega gledišča zdijo odvečni ali celo moteči. Ker temeljni znanstveni kriteriji izhajajo iz osnovnih mehanizmov racionalnosti (kavzalnih povezav, koherentnih struktur, konsistentnih modelov), bi problematizacija teh privedla do stika z iracionalnim, kar je za znanstveno mišljenje nesprejemljivo.

Največ samorefleksije zmorejo diskurzi, ki se naslanjajo na spoznavna izhodišča konstruktivizma. Osrednji pojmi tu izhajajo iz kibernetičnih konceptov samoreferencialnosti, krožnosti, zaprtosti in samoorganizacije (Glaserfeld 198–219). V tej zvezi je zlasti zanimiv pojem opazovalca drugega reda. Predmet opazovanja postane prav opazovanje samo, razmerje med opazovalcem in njegovim okoljem pa se odmakne od naivnega realizma. Toda konstruktivistična samorefleksija praviloma prevzame status realistične perspektive in zato ne vodi nujno do refleksije o mejah znanstve-

nega spoznanja ali do transgresivnosti. Razen tega ostaja konstruktivizem večinoma na ravni spoznavne teorije in je le redko vgrajen v raziskovalno prakso.

Nenaklonjenost transgresijam ne pomeni, da je znanost predvidljiva in konformistična. Nasprotno, med njenimi maksimami sta kreativnost in inovativnost, ki že po definiciji vključujeta preseganje znanega in odmik od konvencionalnosti. Vendar se tovrstni odmiki, kamor spadajo razvoj novih metod, modelov, tehnologij, konceptov, paradigem in interdisciplinarnih povezav, odvijajo v okviru sistemske logike. Sistem jih bodisi sprejme kot učinkovite strategije reševanja problemov in jih vzpostavi kot novo normo bodisi jih zavrže. Omejenost znanstvenega spoznanja pa večinoma ostaja slepa pega znanstvenega diskurza.

O transgresijah bi lahko govorili kvečjemu v primerih, kjer kriteriji znanstvenosti zgubljajo ekskluzivno vlogo. To se največkrat zgodi pri stikih med različnimi družbenimi sistemi, na primer med znanostjo na eni strani ter ekonomijo, politiko, pravom, religijo ali umetnostjo na drugi. Sistemi lahko v stičnih prostorih izpolnjujejo svoje funkcije na način simbioze ali hegemonije.¹ So pa v vsakem primeru tudi medsystemske povezave večinoma normativno urejene, zato je njihova transgresivnost le navidezna.

Literatura

Kakor znanost je tudi literatura na eni strani vpeta v vsakokratne družbene kontekste in se skupaj z njimi spreminja, na drugi strani pa vseskozi ohranja trajne funkcionalne značilnosti. Od ostalih diskurzov se razlikuje po tem, da razvija tiste potenciale pisne kulture, ki izhajajo iz dekontekstualizacije komunikacijskih procesov. Kot je znano, pisava ločuje komunikacijo od telesa, vzajemnega opazovanja komunikacijskih partnerjev in skupnega komunikacijskega konteksta. Na ta način širi prostor avtonomije pri konstruiranju smisla in izostri zavest o tem, da so referenčni okvir komunikacije kognitivno proizvedeni modeli sveta. Ker so ti modeli arbitrarni in nedostopni zaznavi, skriptografske in tipografske tradicije spodbujajo uvide v interaktivno naravo diskurza o družbeno sprejetih verzijah dejanskega sveta. Tovrstne potenciale najizraziteje razvijajo fikcijski in večpomenski teksti, ki s slabljenjem referencialnih in konsenzualnih komunikacijskih konvencij krepijo mehanizme dekontekstualizacije in vzpostavljajo prostor alternativnih modelov sveta.

Vendar takšna nekonvencionalnost še ni transgresija. V primeru literature so kršitve komunikacijskih konvencij vgrajene v diskurzivno logiko

in so sčasoma same postale norma. To pomeni, da jih udeleženci v literarnem sistemu pričakujejo, pri čemer nista bistvena ne obseg njihovega udejanjenja ne področje sistema, ki ga obsegajo. Možnosti so tako rekoč neomejene: lahko gre za poigravanje z estetskimi postopki, pripovednimi strategijami, koncepti časa in prostora, žanrskimi shemami, intertekstualnimi povezavami itn. (prim. Juvan 14).

Podobno kakor pri znanosti lahko tudi pri literaturi o transgresiji govorimo šele v primeru, ko postane vprašljiva sama identiteta sistema. Literarni diskurzi presegajo lastne identifikacijske kriterije, ko prevzemajo funkcije drugih sistemov, med katerimi je tudi znanost. Literarno konstrukcijo alternativnih svetov lahko na primer razumemo kot izostritev zavesti o interaktivni, arbitrarni in konstruirani naravi slehernega diskurza o realnem svetu. Tej izkušnji je mogoče pripisati spoznavne funkcije onstran kategorij, ki vzpostavljajo identiteto sistema. Je komplement tistim znanstvenim spoznanjem, ki pravi, da so vsi dostopni svetovi – realni in imaginarni – iz iste snovi: iz kemičnih in električnih procesov v možganih.

Kadar izkušnja nepresežne arbitrarnosti svetov zbudi slutnjo tistega, kar je presežno in nearbitrarno, pa lahko dobijo literarne transgresije tudi metafizično razsežnost.

Humanistika

Humanistika ne vzpostavlja tako jasnih norm in konvencij lastnega delovanja kakor empirične znanosti in literatura. Na eni strani je zaznamovana s težnjo po objektivizaciji svojih predmetnih področij (večinoma so to mišljenje, jezik, umetnost in kultura), na drugi strani pa je zanjo značilna visoka stopnja samorefleksivnosti in večperspektivnosti. Postopke verifikacije nadomešča logika t. i. hermenevtične argumentacije, pri tem pa samorefleksivnost in večperspektivnost nista niti v funkciji preverljivosti in uporabnosti (kakor v primeru empiričnih znanosti) niti v funkciji semantične odprtosti (kakor v primeru literature). Medtem ko empirične znanosti iz logike svojega diskurza izločajo transgresije, literarni sistem pa jih v logiko svojega diskurza vključuje kot svojo temeljno konvencijo, se zdi, da je humanistika vseskozi v prehodnem oziroma transgresivnem prostoru med opisi zakonitosti v opazovanih področjih in refleksijami o zakonitostih lastnega opazovanja.

Latentna in neobvladana transgresivnost privede med drugim tudi do konfliktnega razmerja med humanistiko in empiričnimi znanostmi. Ko s hitrim vzponom naravoslovja in družboslovja »trdi« standardi znanstvenosti prevzamejo prevladujoč in ekskluziven položaj, postanejo discipline,

ki teh standardov ne dosegajo, marginalizirane, in sicer tako ekonomsko kakor simbolno. Situacija se je zaostрила zlasti v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, ko sta empirična in humanistična paradigma nastopali v antagonističnih vlogah. V zadnjih desetletjih se krepijo težnje po nju-nem zblíževanju, vendar se humanistične študije še zmeraj težko odpove-jo obrambni drži. Težave so na videz nerešljive: prevzemanje empiričnih metod ogroža identiteto humanistike, zavračanje teh metod pa njen ugled.

Pot do rešitve problema gre najbrž iskati v odpravljanju vrednostne asimetrije: humanistika naj se zgleduje po empiričnih znanostih v tistih razsežnostih, v katerih so te znanosti učinkovitejše (zlasti v pragmatični sintezi teoretičnosti, empiričnosti in uporabnosti), vendar naj potencialov samorefleksivnega in večperspektivnega mišljenja ne razume kot episte-moloških pomanjkljivosti. Dodatna spodbuda v tej smeri prihaja tudi iz uporabnih znanosti samih, ki v zadnjem času odkrivajo pomen herme-nevtičnih metod pri vrednotenju empiričnih podatkov (Hladnik 329). Res je, da »empiriki« hierarhičnega razmerja med paradigama še zdaleč niso pripravljeni preseči, vendar bi zagovornikom humanistike koristilo ravno to, da bi pozornost preusmerili k spoznavnim prednostim samorefleksiv-nega in transgresivnega mišljenja in zaostri-li zavest o tem, da je premislek o mejah lastnega mišljenja pomemben dejavnik v ekonomiji orientacijskih strategij.

Humanistične discipline bi najbrž morale priznati, da z empiričnimi znanostmi ne morejo tekmovati na področju pragmatičnega reševanja družbeno relevantnih problemov, in se obenem zavedati, da razvijajo spo-znavne potenciale, ki v disciplinah, osredotočenih izključno na predmete svojega opazovanja, ostajajo nerazviti. Z vključitvijo opazovalčeve per-spektive v elaborirane opise okolja namreč humanistika spodbuja ne le temeljni premislek o pojmu družbene relevantnosti, temveč omogoča tudi več kot zgolj intuitivne vpoglede v razmerja med arbitrarnimi in nearbi-trarnimi razsežnostmi sveta. Ti vpogledi omogočajo učinkovitejše obvla-dovanje kontingence in ne spodbujajo njenega izrivanja iz logike opazu-jočega diskurza.

Sinergijo med empiričnim in samorefleksivnim pristopom bi lahko ponazorili z drobnim primerom s področja orientacijskih strategij. Kot je znano, empirična znanost izhaja iz domneve, da se kognitivni sistemi razvijajo s povečevanjem kompleksnosti centralnega živčnega sistema. Visoka stopnja kompleksnosti ima na videz nasprotujoča si učinka: omo-goča prilagodljivost pri orientaciji v okolju, hkrati pa privede do avtono-mije oziroma funkcionalne zaprtosti sistema. Prilagodljivost se kaže v ši-rokem naboru orientacijskih strategij, avtonomija pa se nanaša na lastnosti sistemov, da sami razvijajo kriterije vrednotenja svojih lastnih procesov

(Roth, »Gehirn« 178). Ob tem se postavlja več vprašanj. Kaj nam lahko orientacijske strategije povedo o svetu, če vemo, da imajo svoj izvor v sistemih, ki imajo dostop le do lastnih stanj? Kaj lahko na podlagi zgornjih ugotovitev rečemo o mejah spoznanja? Natančneje: kdo je subjekt spoznavnih procesov in kaj je njihov objekt?

Nevrobiologija in samorefleksija v tej zvezi prihajata do iste ugotovitve: pojma subjekta in objekta je treba na novo določiti. Koncept jaza ni primeren za vlogo nosilca kognitivnih procesov. Subjekt je kvečjemu nasledek kognitivne samoorganizacije. Enako velja za konstrukt svobodne volje (Roth, *Fühlen* 494–544). Čeprav neradi priznamo, smo to vedeli že od nekdaj. Sleherno naše dejanje je v celoti določeno z dejavniki, ki jih nismo sami izbrali in na katere nimamo nikakršnega vpliva. Kakor nismo izbrali svojega telesa, nismo izbrali okolja, v katerem smo zgradili svoj svet, in prav tako ne izbiramo svojih lastnih želja. Izvir moči ni v nas samih. Na podoben način se razkroji tudi predmet našega spoznanja: že dolgo vemo, da zaznave lahko primerjamo le z drugimi zaznavami, ne pa z okoljem (Schmidt 13). Vemo tudi, da je svet dostopen izključno v modusu kriterijev, ki so imanentni spoznavnemu procesu. Vse, kar je z njimi nezdržljivo, ostaja nedoumljivo.

Ko domislimo pojem kognitivne avtonomije, se na mestih, na katerih smo pričakovali stebre sveta, razkrijeta praznina in nemoč. Povezava med empirično refleksijo in kognitivno samorefleksijo nas je pripeljala do brezna odsotnosti. Če ne prej, je zdaj, v jedru problema, nastopil trenutek, v katerem slišimo glas pesnika, odposlanca nedoumljivosti: »Toda kjer je nevarnost / raste tudi Rešilno«. (Hölderlin, *Patmos*) In kaj je »Rešilno«? Čas je za končno transgresijo.

Iz brezna odsotnosti zraste zavest o tem, da obstoj sveta ni samoumeven. Odsotnost nič postane enako nedoumljiva, kakor je nedoumljiv nič sam. V stiku s praznino se dotaknemo sile, ki je zanikala neobstoj. Moč, iz katere smo, prepoznamo takrat v vsem, kar obstaja. Ko smo se odrekli moči, smo se odrekli nemoči. To je epistemologija ljubezni. Končna transgresija nas je privedla do roba sveta in tam smo v drugem našli temelj svojega obstoja.

Kakor vsako čustvo je tudi ljubezen povezana s telesom, z izkušnjo življenja. Z njo je vsako branje živo. Znanost, humanistika in literatura jo brez težav vgradijo v svoja izhodišča kot etično držo. Če spoznanje izhaja iz evolucije, potem lahko evolucija izhaja iz takšnega spoznanja.

OPOMBA

¹ Očiten primer simbioze je poljudna znanost, hegemonija pa je značilna za politične in ekonomske manipulacije z znanostjo.

LITERATURA

- Dović, Marijan. *Sistemske in empirične obravnave literature*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.
- Ede, Andrew, in Lesley B. Cormack. *History of Science in Society: From Philosophy to Utility*. Toronto: University of Toronto Press, 2012.
- Glaserfeld, Ernst von. *Wissen, Sprache und Wirklichkeit. Arbeiten zum radikalen Konstruktivismus*. Braunschweig in Wiesbaden: Vieweg, 1987.
- Hladnik, Miran. »Količinske in empirične raziskave literature.« *Slavistična revija* 43.3 (1995): 319–340.
- Juvan, Marko. *History and Poetics of Intertextuality*. West Lafayette (IN): Purdue University Press, 2008.
- Roth, Gerhard. *Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 2003.
- – –. »Gehirn und Selbstorganisation«. *Selbstorganisation. Aspekte einer wissenschaftlichen Revolution*. Ur. W. Krohn in G. Küppers. Braunschweig in Wiesbaden: Vieweg, 1990. 167–180.
- Schmidt, Siegfried J. *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp, 1994.